

A KULTÚRA SZEREPE A FORDÍTÁSBAN (A FORDÍTÓ KULTURÁLIS KOMPETENCIÁJA SZEMSZÖGÉBŐL)

TELLINGER DUŠAN

Jelen tanulmány a fordítás kulturális hátterét vizsgálja a fordító kulturális kompetenciája szemszögéből, mely az eredményes fordítás záloga is a többi kompetencia mellett. Fontosságát tekintve megelőzi a fordítói, a kommunikatív, a pragmatikai, a szociolingvisztikai stb. kompetenciákat. Az eltérő kultúrák közötti közvetítés egyre nagyobb hangsúlyt kap a műfordításban, és a fordítói tevékenység új értelmezése szerint a fordítási műveletek alapkövét képezi. A fordítónak át kell hidalnia a kultúrák közötti különbségeket, amelyek pl. a reáliákban és az etnokulturémákban mint szövegelemekben vannak kódolva. Az utóbbiak a társadalmi konvenciókat és a morális értékrendszereket, mint a kultúra specifikus elemeit is magukban foglalják.

Amikor a globalizáció folyamatáról beszélünk, szemügyre kell vennünk, hogyan hat ez a folyamat a lefordítandó művek színvonalára, amely annak az eredménye, hogy egy széles skálán milyen tényezők hatnak egymásra. Ezek tényezők bemutatása nagyon aktuális téma a mai fordítástudományban és jelen tanulmány is ehhez a kutatáshoz kíván hozzájárulni.

Az euro-amerikai kultúróvezetethez tartozó olvasóközönség pl. bizonyos előítéleteket táplál az afrikai, illetve az ázsiai kultúrák specifikus jegyei, valamint a volt gyarmatok irodalmi alkotásai iránt (kivételt talán csak Japán képez). De a nyugat-európai olvasó sokszor szintén leereszkedően tekint a kisebb közép-európai népek és nyelvközösségek irodalmára, a volt Szovjetunió kisebb-nagyobb nemzeteinek írásbeliségéről nem is beszélve. A nyílt kultúr-sovinizmus, ahogyan azt a XX. század első felében ismerhettük, már a múlté, de a jelenlegi nyugati szemlélet az idegen kultúrákhoz még mindig gyakran lenézően viszonyul, nemegyszer a felsőbbrendű kultúra szemszögéből tekint.

1. A fordítás mögötti döntő jellegű tényezők

Történelmi síkon érdekes anyagot nyújtanak egyazon mű különböző korszakokban keletkezett fordításai – a változó emberi társadalom igazi tükörképei. Egy eredeti mű összehasonlítása egy ugyanazon nyelvre átültetett fordításaival rámutat a fordítók kulturális kompetenciájának fontosságára, ami a mű kulturális hátterének ismeretével van szoros kapcsolatban. Rendkívül bonyolult helyzettel találkozhatunk tehát klasszikus művek többszöri magyar fordításainál, mint ahogy arról könyvében Cs. Jónás Erzsébet, Csehov-drámák magyar fordításainak elemzésekor, beszámol: „Csehov esetében a századforduló eszmei-társadalmi kulturológiai hátterét ugyanúgy górcső alá kell venni, mint Csehov pályaképének

önéletrajzi vonásait, beleértve életének kapcsolatrendszerét is. Hasonlóképpen valamennyi fordítója kortörténeti háttérét, nemzeti irodalmi értékrendjét és személyes családi háttérből hozott kommunikatív kompetenciáját elemezni kell. Ugyanez érvényes a mindenkori befogadó korstílusára, normarendszerére is.” (Cs. Jónás 2001: 18-19.)

Csehovnál maradvá az is megemlíthetjük, hogyan viszonyultak a múltban, és hogyan viszonyulnak a jelenben a fordítók e nagy „színpadi mester” műveiben található kulturális elemekhez, elsősorban a reáliákhoz. Míg a múltban azt várták el a fordítóktól, hogy az eredetihez való hűség jeleként hagyják meg a reáliákat a célnyelvi szövegben még akkor is, ha ettől a fordítást kissé erőltetett vagy nehézkes lesz, a modern felfogás szerint már nem fontos ennyire görcsösen ragaszkodni a reáliákhoz a célnyelvi szövegekben. Erről tanúskodnak pl. a Csehov drámák cseh fordításai is, amelyek a 70-es évek végén készültek. Ekkor a cseh közönség körében változás történt az orosz klasszikusok megítélését illetően. Ez az áttörés majdnem egy évtizeddel előzte meg a peresztrojka szabadabb kulturális politikáját az orosz és a szovjet irodalom közvetítésében, amiről körülbelül a 70-es évek derekától ékes példát szolgáltat Leoš Suchařípának, Csehov neves cseh fordítójának a hozzáállása a klasszikus művek kulturális értékeihez – akkortájt ez éles ellentétben állt az uralkodó rendszer kultúrpolitikájával.

Rendkívül fontos tehát egy nemzet irodalmának egy teljesen idegen közegbe való befogadásánál megérteni annak a társadalomnak a helyzetét, amely nyelvére történik egy irodalmi mű átültetése is. Ahogyan ezt a jelenkori fordításelmélet értelmezi, „a fordítóra azok a hatalmi viszonyok vannak hatással, amelyeket saját kultúrája tart fenn a célnyelvi kultúrával szemben. Tehát nyilvánvaló, hogy a fordításban fontos szerepet játszik a kulturális hegemonia, és a fordítók gyakran ennek alapján manipulálják az eredeti szöveget azért, hogy a célnyelvi szöveg összeegyeztethető legyen egy meghatározott modellel” (Simigné Fenyő 2006: 9). Itt bizonyos feszültség alakul ki a befogadó irodalmi kontextus és a lefordítandó irodalmi mű között, amely egy az irodalomban jártas célnyelvi olvasó számára jól érzékelhető.

A második világháború után a csehszlovák kultúra egyértelműen a szovjet kultúrpolitikának volt alárendelve. Szovjet hegemonia volt tapasztalható a kultúra számos területén. Ez alól talán kivételt képezett az a rövid enyhülési időszak, amelyhez a Szovjetunióban Hruscsov járult hozzá, ami kihatott a szovjet érdekszférához tartozó többi államra is. Említést érdemel az 1968-as prágai tavasz is, beleértve azt az öt előző évet, amely Dubček 1963-as színrelépésével kezdődik. A legkeményebb keleti befolyás éveiben (1948-53 között és a 68-as megszállást követő ún. „normalizációs” időszakban) az orosz és a szovjet irodalom domináns helyzetbe került a többi irodalommal szemben, s ekkor a fordítói tevékenység is az uralkodó ideológia kiszolgálójává vált. Ezekről a történelmi szakaszokról (az 50-es és 70-es évekről) a következőképpen számol be a közelmúltban megjelent

könyvében Eva Maliti-Fraňová, a Szlovák Tudományos Akadémia tagja, az orosz irodalom és fordítástudomány kutatója: „Ezek olyan időszakok, amelyek likvidálják a természetes feszültség mértékét a fordítás és az ideológia között az ideológia javára. Így a fordítás elveszíti a kulturális híd szerepét a nemzetek között és az önmaga jellegét változtatja meg – az ‚ideológia hordozójává’ válik.” (Maliti-Fraňová 2007:10.)

A magyar fordítástudomány is hasonlóan vélekedik az ideológia szerepének megítélésében az irodalmi művek átültetésénél egyik kultúrából a másikba, hisz Magyarország majdnem ugyanazon történelmi folyamatokon ment keresztül a második világháború után, mint Csehszlovákia. Arra, hogy a fordítói tevékenység során miként fonódik össze kultúra és ideológia, Simigné Fenyő Sarolta is rámutat egyik tanulmányában, amikor azt körvonalazza, hogy milyen szerepet tölt be a fordításban a kultúra: „A fordítás nem csupán azt jelenti, hogy a fordító az egyik szövegből ‚átmegy’ a másikba, a szavakat egyik konténerből a másikba helyezi. Fordításkor kulturális közvetítést valósít meg, egy teljes kultúrát ‚szállít’ egy másik kultúrába, és ezt a szállítást minden esetben valamilyen ideológia hatja át, amely mögött ott van a fordító mint befogadó személyisége, ismeretrendszere, interpretációs és újragondolási képessége, valamint teljes környezete, a társadalmi-politikai milió, amely körülveszi, azaz saját kultúrája.” (Simigné Fenyő 2006:13.) Ez egybehangzik a csehszlovák fordítástudomány nagy alakjának, Anton Popovičnak a nézeteivel is, aki már a 60-as és a 70-es évek táján megfogalmazta azt a „kultúrszenzibilis hozzáállást”, amely a fordítói munkát áthatja, amely oly jelentős mértékben van jelen napjaink fordítástudományában is, és amelyet gyakran *szkoposz*-teóriaként említ a szakirodalom. A. Popovič már több mint harminc évvel ezelőtt úgy értelmezte a fordítói munka végeredményét, hogy benne nem csak az idegen kultúra elemei („tematikai, nyelvi és szélesebb értelemben stilisztikai elemek, amelyek az eredeti mű ‚kultúrájának’ hordozói” Popovič 1975: 278) nyilvánulnak meg, hanem jelen van benne a hazai kultúra is, amelyet A. Popovič a következőképpen értelmezett: „tematikai és nyelvi elemek a fordításban, amelyek a fordító kulturális és irodalmi hovatartozását reprezentálják és amelyek az olvasói konvenciók kifejezői” (Popovič, uo.).

2. A reáliák mint a kultúrák közötti különbségek hordozói

A reáliák megítéléséhez abból is kiindulhatunk, vajon milyen hatással lehet egy idegen kultúra a befogadására még fel nem készült olvasó, illetve az ismeretlen célnyelvi kultúrába bekerülő egyén számára. Ilyenkor gyakran fellép a kultúrsokk, amelyet a Heidelbergi Egyetem docense, fordításszakértője, Barbara Löwe német–orosz viszonylatban a következőképpen fogalmaz meg: „Kultúrsokknak nevezünk minden olyan elkerülhetetlen és változatos folyamatot, amely különböző kultúrák képviselőinek kapcsolatfelvételénél megy végbe. Elsősorban (de nemcsak) az idegen kultúrával való első tapasztalat van erős hatással a lelki és fizikai állapotra.”

(Löwe 2003: 128.)

Az idegen kultúrák specifikus elemei közé tartoznak mindenekelőtt a reáliák, olyan jeltárgyak és szokások, amelyek egy bizonyos társadalmat, nemzetet, országot, de kontinenst is megkülönböztetnek egymástól (pl. Latin-Amerikát Európától). Tágabb értelemben tehát nemcsak az országok és nemzetek között vannak különbségek az életformák által kialakított reáliákban, hanem egész földrészek között is, ahogy arra reália-definíciójában Elisabeth Markstein osztrák fordításkutató is rámutat: véleménye szerint a reáliák „egy nemzeti/etnikai formáció, egy nemzeti/etnikai kultúra identitásának hordozói a legszélesebb értelemben – és egy országnak, régióknak, földrésznek tulajdoníthatók” (Markstein 1998: 288). Markstein reália-definíció megfogalmazása nagyon közel áll ahhoz, ahogyan a reáliákat Szergej Vlahov és Szider Florin a közös könyvükben értelmezik. A fordítástudományban gyakran idézett könyvben sűrített formában majdnem minden benne van, amit a reáliákról mondani tudunk. E könyv két változatában (az első, 1960-as kiadás után még egy átdolgozott és máig is aktuális kiadás következett 1980-ban) szerepelnek talán a lehető legpontosabban megfogalmazott reália-definíciók, amelyekre nem csak E. Markstein hivatkozik, de egy sor más fordításkutató is. Megemlíthetjük tehát, hogyan definiálja a Vlahov–Florin szerzőpáros a reáliákat a könyv újabb változatában: „a reáliák – amelyek egy-egy nemzetre jellemző szavak az őket megalkotó nemzet életét és világnézetét tükrözik” (Vlahov–Florin 1980: 9).

A mindennapi élet, a nyelv, a kultúra és az irodalom területén létező sajátosságok nehezen fordítható, jellegzetes reáliák formájában nyilvánulnak meg. Eredetileg a reáliák alatt csak bizonyos tárgyakat vagy fogalmakat értettek, mint a nemzeti jelleg kifejezőit. De joggal teszi fel a kérdést Klaudy Kinga a reáliák határaitól: „Valóban csak az egy-egy nyelvközösségre sajátosan jellemző tárgyak (ruhák, pénzek, ételek, italok), tartoznak-e bele a reáliák fogalmába, vagy ide kell sorolnunk az ünnepeket, történelmi eseményeket, neveket, megszólításokat stb. is?” (Klaudy 1999: 60.) Itt már inkább az etnokulturémák szélesebb skálája bontakozik ki, amely kifejezést többen is alkalmazták már a fordítástudományban, köztük Jozef Sipko szlovák russzista is, aki a következőket érti az etnokulturéma kifejezésen: „személynevek és irodalmi hősök nevei, különböző reáliák megnevezései (adminisztrációs elnevezések, hivatások, pénzek, mértékegységek, ételek és italok), megszólítások, érzelmi kifejezések” (Sipko 1999: 8-9).

Gyakran ezek a kulturális elemek egy adott kultúrkör tagjai, azaz egy adott nyelv anyanyelvi beszélői számára annyira banálisak, hogy sem nyelvhasználatukban, sem viselkedésükben nem tudatosul kellőképpen, hogy ők egy adott kultúra normáit követik. Egy idegen számára viszont gondot jelenthet a kultúrák közötti különbség. A szemtől szembeni kommunikáció során kultúrsokkhoz vezethet, és ugyanez lehet a helyzet egy irodalmi mű fogadtatásakor is. A reáliák szinte univerzális tudást, pontosabban világismeretet követelnek

manapság, és ez kihat a fordítástudományra is, hiszen a fordítói kompetencia meghatározásakor is a világgkultúra („Weltkultur”) vagy globális kultúra elsajátításán van a hangsúly. A sikeres reália-fordítás záloga a célnyelv és célkultúra tökéletes elsajátítása (és természetesen a forrásnyelv és forráskultúra kitűnő ismerete is), amitől aztán nemcsak a fordítás sikere függ, hanem az az alapfeltétel is, hogy a fordító felismeri-e a reáliákat a szövegben, hisz gyakran rejtett formában vannak jelen.

Hol is fordulnak elő leggyakrabban ezek a kultúr-specifikus lexikai kódjegységek? Ahogy már említettük, minden népnek vagy országnak megvannak a jellegzetes életkörülményei, amelyek főképpen a földrajzi adottságok következményei. Az éghajlat tehát mélyen áthatja pl. a lakóhelyek jellegzetességeit és az építészetet. Még egy bizonyos országon belül is különbségek vannak a házak típusai között is, ahogy azt nagyobb országok esetében már jól érzékelhetjük – szembevető különbségeket vehetünk észre Németország északi és déli részein: míg a tipikus német „Fachwerk”-házak a közép- és délnyugati régiókra jellemzőek, északon és Bajorországban ezek (kivéve a frankok lakta vidéket) nem találhatók meg.

A lakásépítéssel kapcsolatos kultúra mellett második helyen szokás említeni az étkezési szokásokat, hiszen ezek is nagymértékben függenek az éghajlattól és általában a földrajzi adottságoktól. Kínában pl. nem volt szokás meginni a tehéntejet, csak az utóbbi időben kezdték népszerűsíteni kormánydöntés alapján. Európa különböző országaiban is nagy eltérések mutatkoznak az étkezési szokásokban: elég csak megemlíteni a mediterrán térség vitamindús, zöldegekben és gyümölcsökben gazdag ételeit, szemben az északiak (pl. a litvánok) nehéz, magas zsírtartalmú ételével, ami szintén az éghajlat függvényének tekinthető.

Az ételeken és étkezési szokásokon kívül az élet szinte minden területén előfordulnak egy adott nyelvközösség kultúrájára, szokásaira jellemző reáliák – mértékegységek, hivatalok elnevezései, társadalmi rangok – és ezek idegeneknek, más kultúrák képviselőinek okoznak problémát, akiknek útja az adott országba vezet. Ehhez speciális előkészítés szükséges, hogy a vendéglátó ország normáit, illemszabályait akaratlanul is meg ne sértsük. Így érthetőek meg azok a félreértések is, amelyek pl. a színek eltérő asszociációjával kapcsolatosak. Gondoljunk csak a francia elnökjelölt Ségolène Royal közelmúltban történt kínai látogatására, amikor ő, tanácsadói figyelmeztetése ellenére, fehér öltözéket választott az ottani fellépései során. Ez Kínában azért nem volt helyénvaló, mert ott a fehér a gyász színe, míg Franciaországban Royal helyesen választotta ezt a színt az elnökválasztás előtti kampányban, mert a franciák számára a fehér becsületességet és tisztaságot jelent.

A reáliák sokfélesége nemcsak a viselkedési normákat jellemzi, hanem az egész társadalmi felépítményt is – a filmművészetet, a festészetet, a zenét, a szobrászatot. Mindezek az adott nemzet lelkületének és gondolkodásmódjának kifejezői, de megnyilvánulnak a politikai struktúrában, a jogrendszerben és a

közgazdaságban is.

Annak, hogy a fordítások eredményeképpen megjelenő irodalmi alkotásokat a célnyelvi olvasók megértsék, gyakran az lenne a feltétele, hogy a célnyelvi kultúra képviselői a reáliák körébe tartozó tárgyakat vagy fogalmakat közvetlenül is megismerjék. Ezt egy egészen egyszerű példával kívánom szemléltetni. A közép-európai országokban jól ismert reália például a kifli, vagy Szlovákiában a knédli. Az a *kifli* vagy *knédli*, amihez mi hozzászoktunk, más összetételű és más ízű például a németeknél. A *kifli* németországi ekvivalense a *Hörnchen* édes pékárú, nem sós vagy sajtos, mint nálunk. Annak, aki a mi ízvilágunkhoz szokott hozzá, csalódást okozhat. Hasonló a helyzet a knédlivel, amely a németeknél nem kelesztett tésztaból készül, hanem burgonyaalapú tészta gombóc, és *Kloß* néven ismert.

3. A kultúra értelmezése a fordításelméletben

A jelenkori kultúrszenzibilis felfogás a fordítástudományban (amely az ismert *szkoposz*-teóriában testesült meg) nemcsak a két munkakultúra ismeretének fontosságára mutat rá, hanem arra is, hogy a fordítás folyamatában összeméri magát a forrásnyelvi kultúra a célnyelvi kultúrával. Ahogyan azt Heidrun Witte a kulturális kompetenciával foglalkozó írásában kifejti: „a 'fordítói kultúrkompetencia' nemcsak a munkakultúrák ismeretét foglalja magában (a 'kompetenciát a kultúrákban'), hanem a kultúrák közötti különbségekre vonatkozó ismereteket, és az ezen ismeretek alapján kialakult kompetenciát is” (Witte 1998: 346). Witte 2000-ben megjelent könyvében a kultúrán belüli kompetenciával („Kompetenz-in-Kulturen”) szemben a kultúrák közötti kompetencia („Kompetenz-zwischen-Kulturen”) fontosságát hangsúlyozza, könyvében a korábbinál nagyobb teret kapnak a kultúrák közötti kompetencia kialakítására vonatkozó tréning-programok. Ezen utóbbiak a fordítás oktatásába is beépíthetők.

A német kutatóhoz hasonló gondolatokat fogalmaz meg tanulmányában Spiczéné Bukovszki Edit, amikor a következőket írja: „Rendkívül fontos egy nemzet identitása szempontjából, hogy mit gondolnak róla mások, milyen kép él róla a köztudatban.” (Spiczéné Bukovszki 2006: 15.) Hiszen H. Witte is azon elmélkedik, hogy mennyire behatárolja az interkulturális helyzetet a fordításban (de a tolmácsolásban is) az a tényező, milyen ismereteik vannak a két kultúra képviselőinek (azaz a forrás- és a célnyelvi kultúra képviselőinek) egymásról, és hogyan látják egymás kultúráját a maguk szemszögéből. Osztanunk kell Witte véleményét, aki hangoztatja, mennyire fontos, hogy a fordítónak legyenek ismeretei és tapasztalatai a két egybevetendő kultúráról: „Csak egy ilyen 'kultúrák közötti kompetencia' teszi lehetővé a fordító és a tolmács számára, hogy az interkulturális kapcsolatban előre lássa és esetleg kompenzálhassa vagy korrigálhassa az interakciós partnerek viselkedését.” (Witte 1998: 347.)

Összegzés

A körvonalazott kulturális problémakört a fordítástudományban nagy figyelemmel vizsgálja egy egész sor kutató és munkájuk eredményével nem egyszer találkozhatunk szaklapokban, tanulmánykötetekben vagy monográfiákban. A reáliák kutatásának alapjait eredetileg a két bolgár szerző, Vlahov és Florin rakta le. Rájuk való hivatkozással, de új kutatási lehetőségeket is előre vetítve tárgyalja a reáliák kérdéskörét Klaudy Kinga és a szlovák Jozef Sipko. A kultúrára jellemző hatalmi viszonyok, valamint a nemzeti identitás kérdéskörével Simigné Fenyő Sarolta és Spiczéné Bukovszki Edit munkái foglalkoznak. Kimagaslának a fordítás mint kulturális közvetítés szempontjából a német fordítástudomány által elért eredmények, amelyek talán kondenzált formában leginkább H. Witte munkásságában mutatkoznak meg, aki a kulturális kompetencia beavatott ismerője és megfogalmazója. Ehhez az irányvonalhoz kapcsolódik a jelen tanulmány is, amely egyúttal megkísérelt betekintést nyújtani abba is, hogy milyen problémákat vet fel a szerző legújabb könyvében a fordítás kulturális háttéréről, mint a kétnyelvű kommunikáció folyamatának talán leglényegesebb eleméről.

Irodalom

- Cs. Jónás, E. 2001: *Kontrasztív szövegsemantikai vizsgálatok (Csehov-drámák magyar fordításai)*, Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó
- Klaudy, K. 1999: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*, Budapest: Scholastica
- Löwe, B. 2003: „Kulturkompetenz versus Kulturschock – Beispiel Russland”, in Chen, H. Jäger, H. (Hg.): *KulturSchock: Mit anderen Augen sehen – Leben in fremden Kulturen*, Bielefeld: Verlag Peter Rump, 127-147.
- Maliti-Fraňová, E. 2007: *Tabuizovaná prekladateľka Zora Jesenská*, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied
- Markstein, E. 1998: „Realia”, in Snell-Hornby, M. – Höning, H. G. – Kußmaul, P. Schmitt, P. A. (Hg.): *Handbuch Translation*, Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr, 288-291.
- Popovič, A. 1975: *Teória umeleckého prekladu*, Bratislava: Tatran
- Simigné Fenyő, S. 2006: „Paradigmaváltás a fordításban”, *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, I. évf. 1. sz., 5-14.
- Sipko, J. 1999: *Etnokulturnij bazisz ruszko-slovackih perevodov*, Prešov: Náuka
- Spiczéné Bukovszki, E. 2006: „Fordítási stratégiák a kultúrák közötti közvetítés szolgálatában”, *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények*, I. évf. 1. sz., 15-26.
- Vlahov, Sz. Florin, Sz. 1980: *Neperevodimoje v perevode*, Moszkva: Mezsdunarodnűje otnosenija
- Witte, H. 1998: „Die Rolle der Kulturkompetenz”, in Snell-Hornby, M. – Höning, H. G. – Kußmaul, P. – Schmitt, P. A. (Hg.): *Handbuch Translation*,

Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr, 34.

Witte, H. 2000: *Die Kulturkompetenz des Translators. Begriffliche Grundlegung und Didaktisierung*, Tübingen: Stauffenburg Verlag Brigitte Narr